

**EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
A XX. SZÁZAD ELSŐ FELE. A NYUGAT ÉS KORA PROGRAM**

KOVÁCS ÁGNES

*„... minden előre meg van írva.”
A szöveghagyomány újraírása Elek Artúr prózaművészetében*

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**Témavezető:
PROF. DR. KENYERES ZOLTÁN**

**Budapest
2010**

A KUTATÁS TÁRGYA, CÉLJA, FELADATA

A disszertáció a csupán a Nyugat műkritikusaként és a 20. század eleji világirodalmi szövegek fordítójaként ismert Elek Artúr szépirodalmi szövegeinek poétikai elemzését vállalja fel. A téma kiválasztását az az irodalomtörténeti tény indokolja, hogy a 20. századi magyar próza alakulástörténetében Elek Artúr szépirodalmi szövegei egyáltalán nem kapnak említést. Ennek több oka lehet, egyfelől hogy a szerzőt a mindenkori irodalomtörténet-írás nem tartotta *elég jó* írónak, így a szövegek kanonizálása eleve ki volt zárva, így az író csupán, mint esztéta, műtörténész, fordító, vagy kritikus jelenik meg összefoglaló monográfiák adataként, másfelől hogy Elek novellisztikája kívül esett a Nyugattal foglalkozó irodalomtörténészek érdeklődési területén, ezért nem születtek műveiről elemzések. A szerző művésznovelláinak többségét 1902-től a Magyar Génuszban, a Szerdában és a Figyelő című lapban, majd 1908 és 1941 között elsősorban a Nyugatban publikálta. A szerző folyóiratban elfoglalt helyét és a századforduló prózairodalmában betöltött szerepét meghatározni meglehetősen nehéz feladat, mert a Nyugattal foglalkozó munkákban is csak kevés helyen méltatják annak szépírói munkásságát. Elek Artúrt elsősorban képzőművészeti alkotásokról írt műbírálatairól, és műelemzései alapján ítélte meg az utókor. Jelentős szerepet vállalt a világirodalmi művek megismertetésében, hiszen a Nyugatban számos fordítása, recenziója is megjelent, de néhány szerző műveiről esztétikai elemzéseit sorozatban tette közzé. Novelláit tekintve esztétikai elemzésekre Birnbaum D. Mariannán kívül szinte senki nem vállalkozott, egyetlen – még életében 1913-ban kiadott – *Álarcosmenet* című novelláskötetéből egy írás sem kanonizálódott. Elek Artúr 1944-ben a munkaszolgálatos behívója kézhezvételének másnapján elkövetett öngyilkossága után majd egy évtizeddel, posztumusz kötetben a Szépirodalmi Kiadó szerkesztésében 1959-ben megjelent *A platánsor* című könyv, amelyben helyet kaptak olyan szövegek is, amelyeket a szerző az 1913-as Nyugat kiadásból kihagyott, vagy olyanok, amelyeket életének utolsó évtizedeiben írt. Az említett gyűjtemények mellett a Nyugatban megjelent elbeszélések szövegei is vizsgálatom tárgyát képezik.

A dolgozat elsősorban Elek Artúr epikus szövegeinek narratív sajátosságaival foglalkozik, mivel a novellák értelmezhetőségében nagy hangsúlyt kap az elbeszélés felépülésének módjára való rákérdezés, és a szerzőség fogalmának leírása, indokolt a szövegeket a művészregény, művésznovella esztétikája felől megközelíteni. Elek szövegeiben művészfigurákat, elvetélt tehetségű szerzőket szerepeltet, olyan hősöket, akik a történetek végére szükségszerűen elbuknak. A műveiről született tanulmányok szerzői az író öngyilkosságát olvasták vissza ezekben a történetekben, ha azonban elvégezzük például a

szereplők neve poétikai motiváltságának vizsgálatát és a szövegek visszatérő szimbólumainak történetképző szerepét, megállapítható, hogy ezek a suicid hősök nem a szerző önbeteljesítő jóslatát tételezik elő. E kutatást - az irodalmi névadás vizsgálatát – a poétikai onomasztika tudománykörébe utalhatjuk. Az epikus szövegek narratív elemzése okot adhat arra, hogy kimutathassam az elbeszélés módjának kihagyásosságát, és a novellákban rejlő metaforikus szerveződés okait. A poétikai értelemképzés egyik jelentős eszközeként említeném meg a szövegköziség alakzatát. A novellák értelmezhetősége ugyanis jelentősen függ attól, vajon az olvasó felismeri és megérti-e a pretextusok beépülését Elek szövegeibe. A vizsgálat Elek novellisztikájának egészére, mintegy huszonöt novellára terjed ki, különös tekintettel néhány olyan műre, amelyekben a történetmondásra épülő elbeszélésben a metaforikus elv dominanciája jellemző. A 20. század prózáíróinak azon szövegeiben, amelyek a klasszikus modernség jegyeit viselik magukon, gyakorta előfordul, hogy a történet lineáris előrehaladásának metonimikus elvét, a visszatérések metaforikus elve vagy a szerző egészíti ki és helyettesíti. Eleknel is jellemző a kihagyásos technika, a narráció megszakítottsága. A szövegek metaforicitása, visszatérő motívumok alkalmazása legtöbbször ott kap nagyobb hangsúlyt, ahol az elbeszélés a kihagyás alakzatával él. Véleményem szerint Elek novelláit jellemzi a valóság-hűséget megtagadó beszédmód, a fikcionálás aktusának vállalt jelenléte, néhány novella pedig a nyelvválság későmodern felfogását tükrözi, a szövegek nyíltan, szándékoltan vállalják ugyanis saját műviségüket. Ennek egyik okaként a művészetmatikát jelölöm meg, hiszen az alkotó hősök André Gide, Thomas Mann, Asbóth János, Ambrus Zoltán, Kaffka Margit, vagy Kosztolányi Dezső bizonyos műveihez hasonlóan *témájukká avatják az alkotás folyamatát*, történetük tehát elsősorban a művészi alkotás folyamatát tematizálja.

Fontosnak tartom a szerző prózapoétikai írásait, amelyek elsősorban a Nyugatban olvashatók. Ezek vizsgálata lehetőséget ad az elméleti írásnak a szépirodalmi szöveggel „össze”, vagy „együtt” olvasására. A tanulmány részét képezi továbbá egy filológiai kutatás is, amelyben a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Magyar Nemzeti Galéria adattárában fellelhető Elek-leveleket dolgozom fel. A levelek irodalomtörténeti tényekről tanúskodnak, kevés esetben szólnak esztétikai elvekről, még kevésbé engednek betekintést a művek alkotásának folyamatába, helyenként csupán fordításelméleti téziseket foglalnak össze.

AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

A dolgozat, amint az a választott témából és a kitűzött célokból is világosan megmutatkozik, elsősorban prózapoétikai, narráció elméleti megalapozottságú interpretációt követ. A levelek filológiai kutatási eredményeiről beszámoló fejezet kivételével a tanulmány a megértés, az alakzatelmélet, a trópuselmélet irodalomelméleti szakirodalmára alapoz, valamint a klasszikus és későmodernség epikus szövegeivel foglalkozó elméleti írásokra épül, továbbá feldolgozza az Elekről szóló csekély elemző írást is.

A novellákban leginkább a valóságos-fiktív megkülönböztetést fogom vizsgálni, hiszen egyes írások esetében különös hangsúlyt kap, hogyan vesz részt a metaforizáció a narratíva keletkezésében és a történetképzésben. Elek írásművészetében gyakori a reneszánsz megidézése, nem mindig parafrázis, de hőseit, történeteit gyakorta például a reneszánsz Itália miliójébe helyezi, díszletként ismert, (Velence, Firenze, Petrarca házáról elhíresült Arquá nevű városkával) esetenként nevével is nevezett, máskor csupán implicite jellemzett városokat választ, hogy aztán a novella történetével, teljességgel lerombolja a valóságosság látszatát. A novellák elemzése során nem hagyható ki az irodalomtörténet jelentős alkotásaival folytatott párbeszéd részletes vizsgálata sem. Diderot regénye (*Jakab, a fatalista*) egy Petrarca-sonett (*A hóbaíró ember*), egy Metastasio versre írt Beethoven-dal (*Éjjél*), esetenként a társművészetek kiemelkedő alkotásai, például egy Rubens-festmény (*A szerelem kertje*). A művekben így az irodalmi emlékezet sajátos formája konstituálódik, egyik novellaszöveg például egy középkori temetési menet szakrális processziójának leírása mentén íródik meg (*Ilaria*). A narratív felépítés és az írások metaforahálója a szövegek köziség alakzatát létrehozva poétikai értelemalkotó tényezőként jelenik meg a mű létrejöttében.

Az olvasást tematizáló alakzatok rendszeresen ismétlődnek a novellákban. Elek nagy kedvvel helyezi *olvasási szituációba* szereplőit, novelláiban többször visszatér annak az írónak az alakmása, aki csak könyvekből ismeri az életet, akinek az az érzése, mintha minden könyv csupán egy valamiről beszélne, mintha az összes könyv, a világirodalom összes könyve egy kötetként volna olvasható (Zarándok Endre – *A platánsor*, Öreg – *Az árnyék*, Dávidházi Orbán – *Jakab, a fatalista*, Hypnophanes – *Az egynótájú ember*). Ironikus elkülönözéssel vallanak tehát a szövegek az alkotás egyszeri és megismételhetetlen voltáról, és egyúttal a szerzőség irrelevanciájáról. Az intratextuális párhuzamok vizsgálatánál nemcsak a szépirodalmi szövegek egymásba csúsztatását, de a prózaelméleti írások szépirodalmi szövegekbe történő beidézését is vizsgálom.

A szövegtesten belül elhelyezett (esetenként) *kurzívval* is jelölt levélrészletek, dalszövegek, rigmusok, verssorok, kötetcímek az írás, és az elbeszélés nehézségeinek igazolásaként esetenként metafiktív olvasást is lehetővé teszik. Elek rendszerint egy látszólag hétköznapi történetet beszél el, szenvtelen hangon. A történetek nagy része mégis abszurd, néhol misztikus, esetenként a fantasztikum világába emeli szereplőit, a szöveg így rájátszik a *fikció és valóság közti különbség erős hangsúlyozására*, az olvasó akkor is elidegenedik a szereplőtől, ha egyes szám első személyben beszél el annak történetét, hiszen az a hétköznapiól oly mértékben elrugaszkodott, antirealista. Néhány novellában hangsúlyt kap a szöveg önmagára vonatkoztatása, azaz a szöveg lemond arról a lehetőségről, hogy a valóság közvetítettségének illúzióját keltse, az azonban kevésbé jellemző, hogy a szöveg saját műviségét teljesen leleplezze. Elek mégis erre tesz kísérletet. Szerzőnk több helyen él az „öntükör” alakzatának alkalmazásával, azaz a cselekmény tartalmaz a szöveg megírására vagy befogadására vonatkozó utalásokat így a könyvön belül megismétlődik, ami magával a könyvvel történik. Az elbeszélő identitás vizsgálatából feltételezhető, hogy kirajzolódik egy regényszerűen építkező önkép, egy olyan szubjektum, amely az elbeszélés nehézségeivel küszködő, író-alakmás figura.

Elek novellisztikájában központi szerepet játszik a kép-más, egymást helyettesítő játéka az alter-ego, a tükörkép megjelenítése. Önértelmező metaforái közül a már említett *árnyék, tükör és a fotográfia* is lehet az autodefiníálás eszköze. A novellák elbeszélő technikáját narrációelméleti szempontok alapján vizsgálom. Elek szövegeiben az auto-homo- és heterodiegetikus elbeszélő egyaránt előfordul. Több novellában különösen fontos a több nézőpontú elbeszélés. A váltogatott elbeszélő a történet befogadásának linearitásán túl a szöveg(ek) egyazon jelentését is érvényteleníti. Elek gyakran egyes szám harmadik személyű narrátort alkalmaz, más novellákban egyes szám első személyű elbeszélővel van dolgunk, a több szempontú technika alkalmazásával e két beszédmód építi fel a szereplő identitását. A szöveg így (is) rájátszik a *különböző olvasásmódok együtt alkalmazhatóságára*, az elbeszélő a hagyományos történetmondó szerepét játssza, közben a címszereplő az elbeszélő hangját utánozva saját szempontjából láttatja ugyanazt a történetet, és ez a furcsa párbeszéd egymással feleselve szervezi a szöveget, elbeszélve egy történetet, amely így a hős identitását két aspektusból önidézésekkel építi fel. Az álom és a mese, a valóság és az emlékezés keveredik a szövegekben.

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE

Az értekezésben elsősorban azt vizsgáltam, vajon hogyan folytat párbeszédet Elek prózaművészete az előző évszázadok irodalmi hagyományával, részletesen elemeztem a szövegek narrációs technikáját, az idő és a tér kezelését, az elbeszélői szerepnek a 20. század eleji szövegekben megfigyelhető változását és Elek Artúr különös névadási szokásait, valamint gazdag motívumrendszerének felépítését is.

A szövegek értelmezésében fő vezérelvem volt, hogy a művészregény, művésznovella esztétikáját összeolvassam a *posztmodern(nek mondott)* elbeszélői eljárással, amely feladat elsősorban azért vált indokolttá, mivel a művésznovellák alkotó hősei folyamatos önreflektív jelleggel vesznek részt a történetek alakulásában. A címben szereplő „... minden előre meg van írva.” idézetet a *Jakab, a fatalista* című novellából kölcsönöztem, nemcsak azért mert a novella hőségének a monográfus Dávidházi Orbánnak legfőbb problémája, hogy tökéletes művet írjon Bakócz Tamás püspökről, de mert a Diderot-regényből Elek-hőssé avanszált Jakabnak a francia műben is ez a vesszőparipája. Ez a szövegrészlet egyrészt az eleve elrendelés felől, másrészt viszont a pretextusként funkcionáló megidézett irodalmi hagyomány horizontjából is olvastatja magát Elek novellájától kezdve a Diderot-regényen keresztül, Sterne *Tristram Shandy*-jén át egészen a Bibliából ismert Dániel Könyvéig. Érdeklődésem előterében az állt, hogyan strukturálódnak át Elek novelláinak egyes jelentésrétegei az előszövegek újraírása tükrében. Hogyan értelmezik novellái a *valóság* és *fikció* opozícióját, hiszen érdemes azon is elgondolkodni, hogy az alkotást tematizáló elbeszélésekben hogyan viszonyulnak az arisztotelészi mimézis-elvhez Elek Artúr írásai.

Nem állítom, hogy Elek novellái posztmodern szövegek, az azonban meggyőződésem, hogy írásai, különösen művésznovellái rákérdeznek a meseszöveg *arisztotelizáló* hagyományára, és kísérletet tesznek a *valóság* és *fikció* közti opozíció feloldására. Különös hangulatú, önreflektív prózájának nagy részét az 1900-as évek elején jelentette meg, legjobban sikerült szövegei 1902-1913 között születtek, a később megjelentek (1913-44) között is vannak olyan írások, amelyek megújítják a klasszikus modernség hagyományosnak vélt elbeszélés módját, és a magyar prózában jóval később jelentkező újító törekvésekkel hozhatók összefüggésbe. A cselekmény már nem minden esetben kauzális, a metonimikus kapcsolódásokat felváltja a metaforikus szövegszerveződés, az idő lineáris kezelése is felbomlik, és helyében megjelennek a kihagyásalakzatok és a befogadás nehezítésére Elek Artúr alkalmazza a bizonytalan elbeszélőt, amely esetenként az omnipotens narrátor eltüntetésével, máskor a szereplő és az elbeszélő szövegműveletének keveredésével jellemezhető. A

mindentudó elbeszélő kiiktatásával előtérbe helyezhető az a párbeszéd, amelyet a szöveg más szövegekkel folytat, hiszen nem kizárt, hogy egy szereplő által skandált verssor, egy énekelt áriaszöveg, általa értelmezett, kedvelt festmény, vagy egy olyan könyv, amelyből szívesen olvas, más értelmezési irányokba mozdítja el a történetek jelentését. Gyakran előfordul a novellákban az is, hogy a beidézett alkotás elemzésével a hős felülírja saját korábbi cselekedeteit, de az is, hogy Elek ironikus fénytörésbe helyezi a szerelem középkori, reneszánsz irodalmi, művészeti toposzát, vagy éppen ezek a fikciós természetű művészeti jelenségek segítik a hősoket abban, hogy meghozzák életük fontos döntését.

Ha feltételezzük, hogy Elek szövegeiben feladja a valóság-hű ábrázolást, narrációja töredékes, néhol ironikusan játékos, továbbá jellemzi az irodalmi tradíció gyakori idézése, akkor megtehetjük, hogy a szövegeket a posztmodern narratívák felől olvassuk. Elek novellisztikájáról így feltételezhetjük, hogy narrációja *előremutat(hat) bizonyos posztmodernnek mondott poétikai eljárások irányába.*

PUBLIKÁCIÓK

BIBLIOGRÁFIAI ADATOK

Memoria, ricordanza, esistenza: categorie del ricordo e del presentimento in Giacomo Leopardi (Az emlékezés kategóriái Giacomo Leopardi költészetében)=XVII Convegno AIPI su Tempo e memoria nella lingua e nella letteratura italiana, Ascoli Piceno, 2007 = *Tempo e memoria nella lingua e nella letteratura italiana (Ottocento)* kiadta: Associazione Internazionale Professori d'Italiano, 2008.

A Mindenmindegy Jakab meg a gazdája mint szöveghagyomány. Elek Artúr Jakab, a fatalista című novellája diderot-i olvasatban Az ELTE 100 éves a Nyugat Doktorandusz Konferencián elhangzott előadás (PIM, 2008. február 22.) szövegének szerkesztett változata, doktori publikációs oldal: http://epika.web.elte.hu/doktor/publ_kovacsag.html#KA23

Az irodalmi hagyomány önreflexív jellege Elek Artúr művésznovelláiban, Irodalomtörténet, 2008/4, 572-593.

„... mikor az Isten visszaszívja lélegzetét.” Bibliikus motívumok a nyugatos Elek Artúr prózájában = *Mester és Tanítvány*, A Pázmány Péter Katolikus Egyetem folyóirata, 2009/11, 98-111.

Kiűzetés a paradicsomból. A szó és a kép viszonya Elek Artúr A szerelem kertje című novellájában = *Hagyomány és Kánon: A Nyugat első száz éve*, szerk. Czetter Ibolya, Juhász Andrea, Kovács Ágnes, Szombathely, Savaria University Press, 84-96.

A szókkal szeretkez(n)ő – A versalkotás tematizálása Lányi Sarolta költészetében = *Nő-Tükör-Írás, (Értelmezések a 20. század első felének nőirodalmáról 2. kötet)* szerk. Papp Zoltán János, Varga Virág, Bp., Ráció, női reKon, közlésre elfogadva, megjelenés: 2010.

Biblia-allúziók és a filozófia-bölcséleti hagyomány Babits Mihály Esti kérdés című versében = *Tizenkét legszebb vers*, szerk. Füzfa Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 168-179.

Színe és visszája. Verbális és vizuális gesztusok Ottlik és Tabucchi prózaművészetében, elhangzott 2009. november 6-7-8-án, Kőszegen rendezett Ottlik-konferencián.

Az irodalmi névadás identitásképző szerepéről, a nevek poétikai motiváltságáról Elek Artúr prózaművészetében elhangzott: 2009. november 11-én, Budapesten a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvtudományi Intézetének Tudományos Ülésszaka a Magyar Nyelv Éve alkalmából. A szöveg megjelenésre elfogadva.

„Hagyja már abba azt az istentelen szokását, hogy összetépi, tűzre hajtja a kéziratát, aminek megítéléséhez tulajdonképpen nem is ért.” A nyugatos Elek Artúr kiadatlan levelezéséről, megjelenésre elfogadva *Életünk*, 2010. március